

דין עגלה ערופה

כי ימצא חלל באדמה אשר ה' אלהיך נתן לך לרשתה נפל בשדה לא נודע מי הפהו: ויצאו זקניך ושפטיך ומדדו אל הערים אשר סביבת החלל: והיה העיר הקרובה אל החלל ולקחו זקני העיר ההוא עגלת בקר אשר לא עבד בה אשר לא משכה בעל: ... וענו ואמרו ידינו לא שפכו את הדם הזה ועינינו לא ראו: פפר לעמד ישראל אשר פדיה ה' ואל תתן דם נקי בקרב עמך ישראל ונכפר להם הדם: ואתה תבער הדם הנקי מקרבך פי תעשה הישר בעיני ה': (דברים כא א-ט).¹

אבן עזרא דברים כא א – קשר לעניין הקודם למלחמה

כי ימצא חלל - כאשר הזכיר המלחמה על האויב, אמר ואם אדם ילחם עם אחד, ונמצא חלל בארץ ישראל.²

משנה סוטה פרק ט, הפרק האחרון – הדין במשנה

משנה א-ג: עגלה ערופה בלשון הקודש.³ שנאמר: "כי ימצא חלל באדמה ... ויצאו זקניך ושפטיך" (דברים כא א-ב) - שלושה מבית דין הגדול שבירושלם היו יוצאין. רבי יהודה אומר: חמישה ... נמצא ראשו במקום אחד וגופו במקום אחר מוליכין הראש אצל הגוף דברי רבי אליעזר. רבי עקיבא אומר: הגוף אצל הראש.⁴

משנה ה-ו: נפטרו זקני ירושלם והלכו להן.⁵ זקני אותה העיר מביאין "עגלת בקר אשר לא עובד בה אשר לא משכה בעול" (דברים כא ג) ואין המום פוסל בה.⁶ ומורידין אותה לנחל איתן ואיתן כמשמעו קשה ... ועורפין אותה בקופיץ מאחוריה. ומקומה אסור מלזרוע ומלעבוד ומותר לסרוק שם פשתן ולנקר שם אבנים.⁷ זקני אותה העיר רוחצין את ידיהן במים במקום עריפה של עגלה⁸ ואומרים: "ידינו לא שפכו את הדם הזה ועינינו לא ראו". וכי על דעתנו עלתה שזקני בית דין שופכי דמים הן? אלא שלא בא לידינו ופטרנוהו בלא מזון ולא ראינוהו והנחנוהו בלא לוייה.⁹

¹ דין עגלה ערופה נזכר במקרא רק כאן, והוא מהמצוות המתחדשות בספר דברים (כשיטת הרמב"ן בספרנו). נושא זה נזכר ונסקר בהרחבה רבה בספרות חז"ל: במשנה, בתוספתא, תלמוד בבלי וירושלמי, מדרשי הלכה (ספרי דברים) ואגדה וכן בספרות המחשבה וההלכה (הש"ת), ולא נוכל להביא כאן אלא מעט מן המעט.

² אבן עזרא הוא הפרשן והדרשן היחידי שמצאנו שדורש סימוכין ומקשר את פרשת עגלה ערופה עם פרשת המלחמה והמצור על עיר, שקודמת לה: "כי תצור על עיר ימים רבים להילחם עליה לתופשה" (דברים כ יט). ראו דברינו כי האדם עץ השדה בפרשה זו. לעומתו, דרשות חז"ל לכאורה מפרדות בין הרוגי מלחמה והרוגי שפיכות דם פנימיות: "נמצא סמוך לספר או לעיר שרובה עובדי כוכבים לא היו עורפין, שנאמר: כי ימצא פרט למצוי" (גמרא סוטה מה ב, משנה פרק ט משנה ב). אפשר שאבן עזרא מכוון לסמיכות עניינית כללית, אולי אפילו לשונית, ואפשר שהוא מכוון לעניין עמוק יותר שהרי "כי האדם עץ השדה" נאמר בדיני מלחמה בהם יש להתחשב גם ב"סביבה" ובקשר אד-טבע (ולחשוב על "היום שאחרי"); ואילו עריפת העגלה מתקיימת במקום שאין בו צמיחה וגידולים. ויש כר נרחב כאן לדרשנים להתגדר בו.

³ לאחר שמנתה המשנה בראש פרק ז מסכת סוטה את כל הדברים הנאמרים בכל לשון: "אלו נאמרין בכל לשון: פרשת סוטה ווידי מעשר קריאת שמע ותפילה וברכת המזון ושבעת העדות ושבעת הפקדון", היא ממשיכה ומונה את הדברים הנאמרים בלשון הקודש דווקא: "ואלו נאמרין בלשון הקודש: מקרא בכורים וחליצה ברכות וקללות ברכות כהנים וברכת כהן גדול ופרשת המלך ופרשת עגלה ערופה ומשוח מלחמה בשעה שמדבר אל העם". הסיבה לכך מוסברת בגמרא (היקש מפרשת הברכות והקללות). והמילה "שנאמר" בהמשך המסכת, פותחת המשנה בעניין חדש (יש לפנינו נקודה) ולא מסבירה את עניין האמירה בלשון הקודש.

⁴ תיאור קשה זה מעצים את המקרה המזעזע והאכזרי שלפנינו. הגמרא מסבירה שמחלוקת ר' אליעזר ור' עקיבא היא בניסיון לשחזר את שאירע (ראו בגמרא סוטה מה ע"ב ובפירוש קהתי והדברים קשים) ונפקא מיניה לעניין המדידה לערים. ומחלוקתם היא גם בדין מת מצוה.

⁵ זקני ירושלם, מבית הדין הגדול, "מיוחדים שבשופטיך" כלשון הגמרא (סוטה מד ב), באים רק לסייע במדידות, לקבוע מי העיר האחרת. מרגע שזה נקבע, הם חוזרים לירושלים ומשאירים את כל הטיפול בנושא לזקני אותה העיר וראשיה. ראו שיטת ר' אליעזר בן עקיבא בגמרא סוטה מה ע"א שגם הכהן הגדול והמלך היו יוצאים למדוד ולקבוע את גבולות האחריות בין הערים.

⁶ לפי שאיננה קרבן. ענין העול מזכיר, כמובן את העול של פרה אדומה. הגמרא דנה במספר מקומות בדמיון שבין פרה אדומה ובין עגלה ערופה, כולל ששתיהן שייכות לדברים שהם חוקה וגזירה. אבל יש הבדל ביניהם, ראשית לעניין המום שפוסל בפרה אדומה ואינו פוסל בעגלה ערופה. ושנית, גם העול, שבפרה אדומה מספיק להניח ובעגלה ערופה "עד שתמשוך" (סוטה מו ע"א).

⁷ הפסוק אומר: "והורדו זקני העיר ההוא את העגלה אל נחל איתן אשר לא יעבד בו ולא יזרע", ונחלקו אמוראים בגמרא, ר' יאשיה ור' יונתן אם הוא רק להבא, היינו שמכאן ואילך לא יעובד מקום זה, או שהוא גם לשעבר, היינו שבוחרים מקום שאיננו מעובד (שבלתי ניתן לעבד אותו על מנת לא להשבית קרקע פורייה בארץ וכסמל לגדיעת החיים). ופרשני המקרא הבינו את הפסוק ואת המשנה שהנחל האיתן עצמו הוא המקום הקשה שלא נעבד ואי אפשר לזרוע בו, היינו כשיטת ר' יאשיה בגמרא. ראו רש"י על הפסוק. וראו גם רמב"ן על פסוק ד בפרשתנו ששואל שאולי מן הראוי היה לכתחילה לבחור בשדה טוב וראוי לזריעה שיכירו כולם שמכאן ואילך הוא ננטש ונעזב ולא מעובד בגלל מה שארע, משמע שגם הוא סבור שמבצעים את עריפת העגלה במקום לא מעובד.

⁸ במים המגואלים כעת בדם העגלה הערופה.

⁹ דברים אלה של המשנה מובאים גם במדרש ספרי סימן רי בפרשתנו ואולי מוכרים לרבים מפירוש רש"י על הפסוק. מפירוש רש"י על המשנה בסוטה ובגמרא וכן שאר פרשני המשנה משמע שאין על זקני בית הדין שום אחריות, שה"לא" חל על כל המשפט: לא

והכהנים אומרים (שם) כפר לעמך ישראל אשר פדית ואל תתן דם נקי בקרב עמך ישראל. לא היו צריכים לומר ונכפר להם הדם, אלא רוח הקודש מבשרתן: אימתי שתעשו ככה הדם מתכפר להם.¹⁰

גמרא סוטה מו ע"ב – המצווה ללוות בדרך

תניא, היה רבי מאיר אומר: כופין ללויה, ששכר הלויה אין לה שיעור ... ואמר ר' יהושע בן לוי: בשביל ארבעה פסיעות שלוה פרעה לאברהם, שנאמר: ויצו עליו פרעה אנשים וגו' - נשתעבד בבניו ארבע מאות שנה¹¹ ... רב כהנא אלויה לרב שימי בר אשי מפום נהרא עד בי צינתא דבבל ... רב מרדכי אלויה לרב אשי מהגרוניא ועד בי כפי ... אמר רבי יוחנן משום רבי מאיר: כל שאינו מלוה ומתלוה - כאילו שופך דמים, שאילמלי ליווהו אנשי ריחו לאלישע לא גירה דובים לתינוקות.¹²

משנה ט: משרבו הרוצחנין בטלה עגלה ערופה ...¹³

גמרא סוטה דף מו עמוד א – לא הניחו לו לעשות פירות

א"ר יוחנן בן שאול: מפני מה אמרה תורה הביא עגלה בנחל? אמר הקב"ה: יבוא דבר שלא עשה פירות וייערף במקום שאין עושה פירות, ויכפר על מי שלא הניחו לעשות פירות.¹⁴

ספרי במדבר קסא, גמרא יומא כג ע"א – הקפדה על הלכות טומאה

"ולא תטמא את הארץ אשר אתם יושבים בה" (במדבר לה לד) - מגיד הכתוב ששפיכת דמים מטמא הארץ ומסלקת את השכינה ומפני שפיכות דמים חרב בית המקדש. מעשה בשני כהנים שהיו שוין ורצין ועולין בכבש

פטרנוהו בלא מזונות, לא שלחנוהו בלא ליווי. אבל בין השיטין משתמע שהייתה כאן התרשלות. לא שפיכות דמים ישירה כמובן, אבל אחריות עקיפה. האמנם נתנו לו מזונות כראוי? האמנם ליוו אותו למקום מבטחים? הרי כעת נראה שאין הם מכירים אותו! ראו פירוש רס"ג לפסוק ח: "ואל תתן דם נקי - אל תטיל עליהם עונש התרשלות בדם נקי ואז יתכפר להם מה שנתרשלו באותו הדם". ונדמה שכך גם משתמע מפירוש חזקוני. שוב בגמרא עצמה (סוטה לח ע"א): "א"ר יהושע בן לוי: אין עגלה ערופה באה אלא בשביל צרי העיין". ובפירוש רש"י שם: "ופטרנוהו בלא מזונות - כלומר למזונות הוצרך ולא היה לו וראה אחד נושא מזונות ובא לחוטם ממנו לאונס רעבון ועמד זה עליו והרגו". משמע שאין הדברים כ"כ פשוטים ואין ידי הציבור נקיות לגמרי, שהרי סוף סוף מת מונח לפנינו. אך נראה שרבים מבינים "שלא פטרנוהו" הוא זיכוי גמור וצריך עיון נוסף.

¹⁰ טעמי המקרא חולקים את הפסוק לשניים ע"י האתנחתא. החצי הראשון: "כִּפֹּר לְעַמְּךָ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר פָּדִיתָ ה' וְאֵל תִּתֵּן דָּם נָקִי בְּקֶרֶב עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל" הוא התפילה שהכהנים אומרים (פסוק 2 ממשיך את פסוק ה שהוא חלקם של הכהנים בטקס, כאשר פסוק ו, רחיצת הידיים של הזקנים, מפריד ביניהם. ראו פירוש רשב"ם שם). החצי השני: "וְנִכְפַּר לָהֶם הַדָּם" הוא בשורת התורה או הבטחתה שאם יעשו כן, יכופר להם. ראו גם פירוש רש"י על הפסוק שמסביר זאת היטב. ואת עניין הכפרה נראה עוד בהמשך.

¹¹ הערה אגב אורחא (לוויה בדרך). להלן נראה שהמדרש מייחס לאברהם את חידוש מצוות הלוויה בדרך (לוויית החיים!). ראו גם ברמב"ם בתחילת פרק יד של הלכות אבל (אבלות) שמדגיש את מצוות גמילות חסדים כולן שמקורן באבות האומה (אבל נסמכים על הפסוק בספר ויקרא: "ואהבת לרעך כמוך") ומבליט בהלכה ב את מצוות הלוויה. ואלה דבריו: "שכר הלויה מרובה מן הכל, והוא החק שחקקו אברהם אבינו ודרך החסד שנהג בה וכו'". וכאן פרעה מלווה את אברהם בחזרתו לארץ מירידתו הראשונה! האם משם למד אברהם את מנהגי ארצות כנען ומצרים? האם הביא מנהג זה מאור כשדים או חרן? כך או כך, אירוע זה של פרעה מצוי בתחילת פרשת לך לך, בתחילת דרכו של אברהם בארץ.

¹² בעקבות דברי המשנה לעיל: " ... וכי על דעתינו עלתה שזקני בית דין שופכי דמים הן? אלא שלא בא לדינו ופטרנוהו בלא מזון ולא ראינוהו והנחנוהו ללא לוייה", ממשיכה שם הגמרא ומרחיבה בחשיבות הרבה של מצוות לוויה (של החיים), נושא עליו התעכבנו מעט בדברינו [אשל אברהם](#) בפרשת וירא. ראו גם הדף [כיצד נפרדים](#) בדפים המיוחדים, בפרט על תלמידי ר' שמעון בר יוחאי בבראשית רבה שם. ראו עוד בגמרא סוטה שם, שאפילו אם מראים את הדרך, נחשב הדבר ללוויה. ראו שם על האיש שגילה לבני יוסף את מבוא העיר בית אל (שופטים פרק א): "ומה כנעני זה, שלא דיבר בפיו ולא הלך ברגליו - גרם הצלה לו ולזרעו עד סוף כל הדורות, מי שעושה לוויה ברגליו - על אחת כמה וכמה. במה הראה להם? חזקה אמר: בפיו עקם להם, ר' יוחנן אמר: באצבעו הראה להם ... בשביל שכנעני זה הראה באצבעו, גרם הצלה לו ולזרעו עד סוף כל הדורות".

¹³ ומשם ממשיכה המשנה: "משרבו המנאפים בטלו המים המרים ... משבטלה סנהדרין בטלה השיר ... משמת רבי מאיר בטלו מושלי משלים, משמת בן עזאי בטלו השקדנים, משמת בן זומא בטלו הדרשנים, משמת רבי יהושע פסקה טובה מן העולם וכו' " - המשך התדרדרות הדורות עד ביאת המשיח והגאולה לעתיד. ובינתיים? "על מי יש להישען? על אבינו שבשמים". אולי גם ללמוד מסילת ישרים שלקח את המוטו המרכזי שלו מהמשנה במסכת סוטה: "זריזות מביאה לידי נקיות, נקיות מביאה לידי טהרה ... חסידות מביאה לרוח הקודש וכו' " (דרשה שמצויה גם בגמרא עבודה זרה כ ב, ירושלמי שבת א ג, שיר השירים רבה א ט ועוד). ולמה משרבו הרוצחים בטלה עגלה ערופה? מסבירה הגמרא (סוטה מז ע"ב): "לפי שאינה באה אלא על הספק, משרבו הרוצחנין בגלוי - בטלה עגלה ערופה". או בלשון אחרת (עפ"י הירושלמי): "כי ימצא ולא כשהם מצויים". נייר הלקמוס לא עובד כשהכל פרוץ. והרמב"ם, שנראה להלן, יאמר שאף אחד כבר לא מאים ולא מתרגש. קהו החושים ובטלו הנורמות.

¹⁴ הגמרא שם שואלת באילו פירות, בהקשר עם האדם "מי שלא הניחו לו לעשות פירות", מדובר? אם מדובר בצאצאים, שלא הניחו לו להביא ילדים לעולם, מה ענשה עם אדם זקן שנהביא ילדים הרבה ושוב אין בכוחו להביא, או עם מי שבכלל לא יכול להביא ילדים לעולם, לא נקיים בו דין עגלה ערופה? ומתוצת שם הגמרא שמדובר בפירות של מצוות ומעשים טובים. כל אדם, בכל מצב, תמיד יכול היה לעשות עוד מפעל טוב ועוד מעשה חסד בחייו. ראו גמרא סנהדרין לז ע"א: "דיני נפשות - דמו ודם זרעותיו תלוין בו עד סוף העולם, שכן מצינו בקין שהרג את אחיו, שנאמר: דמי אחיך צועקים. אינו אומר דם אחיך אלא דמי אחיך - דמו ודם זרעותיו". וחזרה למחלוקת ר' יאשיהו ור' יונתן (הערה 7 לעיל), נראה שדברי ר' יוחנן בן שאול מסייעים לשיטת ר' יאשיהו שערפו את העגלה "במקום שאין עושה פירות".

וקדם אחד מהם לחבירו בתוך ארבע אמות, נטל סכין ותקעה לו בלבו. בא רבי צדוק ועמד על מעלות האולם ואמר: שמעוני אחינו בית ישראל, הרי הוא אומר: כי ימצא חלל באדמה וגוי (דברים כא א), בואו ונמדוד על מי ראוי להביא את העגלה, על ההיכל או על העזרות? געו כל ישראל בבכייה.¹⁵ ואח"כ בא אביו של תינוק ומצאו מפרפר. אמר להם: אחינו הריני כפרתכם, עדיין בני מפרפר וסכין לא נטמאת. ללמדך שטומאת סכינים חביבה להם יותר משפיכות דמים.¹⁶

מורה הנבוכים חלק שלישי פרק מ – מדוע הטקס הפומבי¹⁷

ואמנם עגלה ערופה תועלתה מבוארת, כי המביא אותה היא העיר הקרובה אל החלל ועל הרוב ההורג הוא ממנה. וזקני העיר ההיא מעידים עליהם השם, שהם לא התרשלו בתיקון הדרכים ובשמירתם ולתייר כל שואל דרך,¹⁸ כמו שבא הפירוש בדברי רז"ל. ולא נהרג זה מפני ששכחנו התיקונים הכוללים, ואנחנו לא נדע מי הרגו.¹⁹ ואי אפשר על הרוב, עם החקירה ויציאת הזקנים העומדים ולקחת העגלה, שלא ירבו דברי בני אדם, ואולי בפרסום הענין יודע ההורג.²⁰ ויאמר מי שידעו, או שמע עניינו, או הורוהו על זה אמתלאות: פלוני הוא ההורג. כי אחר שיעמוד אדם ויאמר, אפילו אשה: פלוני הרגו, לא תיערף העגלה.²¹ וכבר נודע שמי שידע ההורג וישתוק ממנו והם העידו השם על עצמם שלא ידעוהו, יהיה בזה עזות גדולה ואשם גדול.²² אם כן, אפילו אשה אם תדעהו

¹⁵ הגמרא במסכת יומא המביאה מדרש ספרי זה, מסבירה שדברי ר' צדוק לא נאמרו אלא להביא את העם לבכייה, שהרי אין מביאים עגלה ערופה על ירושלים, וכאן גם אי אפשר לומר "לא נודע מי הכהו". ולא אמר ר' צדוק דברים אלה אלא לזעזע את הציבור, להרבות בבכי ולהביאם להבנה שאפילו עגלה ערופה אינם יכולים להביא ואינם יכולים לומר: "ידינו לא שפכו את הדם הזה ועינינו לא ראו". ראו גם ראו העיניים, שפכו גם שפכו הידיים. אם לא במעשה ממש, אזי בשתיקה ובהתעלמות שמעדיפות את 'סדרי המקדש' על פני קדושת החיים. ראו עוד יומא פרק ב משנה ב שבעקבות מקרה קל בהרבה של שבר ברגל, הופסקה הריצה בכבש (כדי לזכות במצוות **תרומת הדשן**, ראו תיאורה הציורי במסכת תמיד פרק א משנה ד) והחלו להגריל את עבודות בית המקדש (פי"ט) על מנת למנוע הישנות מקרים כאלה. אבל כנראה שהמקרה של הרצח לא הפסיק את הריצה, רק שירת הרגל! וצריך עיון בסדר האירועים בין המשנה ביומא למדרש ספרי זה.

¹⁶ המדרש מסיים בנושא בו פתח, היינו בסיבות שהביאו לחורבן הבית, ביניהן שפיכות דמים. ראו דבריני **על מה אבדה הארץ** בתשעה באב, שם הבאנו מדרש זה. ועדיין, אין המדרש יוצא מהקשר נושא עגלה ערופה והרצח שאירע במקדש עצמו. חוסר האיזון בקיום מצוות התורה, חוסר הפרופורציה בקיום דיני התורה, אולי בכל מערכת משפט ונורמות, הוא דבר מסוכן. הקפדה מוגזמת על דינים מסוימים, טומאת כלים במקדש במקרה זה, יכולה להביא לידי שפיכות דמים, משום שהיא באה על חשבון הקפדה על מצוות חשובות לא פחות – השקעה בביטחון האישי, ב"נשמרתם לנפשותיכם" ובתקנות ורווחת הציבור. מיקוד תשומת הלב במקדש ובנעשה בתוכו, היינו במצוות שבין אדם למקום, עלול לבוא על חשבון העולם החיצון, במחיר הזנחה יחסית של מצוות שבין אדם לחברו וכפי שהעירו גם מספר פעמים גם על חשבון הסוג השלישי: מצוות שבין אדם לחברה ולציבור (ראו דבריני **בין אדם לחברו ובין אדם למקום** ביום הכיפורים). שפיכות הדמים לא מצויה (רק) בדרכים המובילות אל בית המקדש, בהם מסתובבים רוצחים ואנשים מסוכנים שהרשויות אינן מפקחות עליהן (נהגים מסוכנים, אנשים אלימים הממהרים "לדבר מצווה"), כי אם בקודש פנימה, במירוץ הפנימי "לחטוף עוד מצווה". אי אפשר להביא כאן עגלה ערופה, זועק רבי צדוק, לא רק מההיבט ההלכתי, אלא מעצם העניין. גם אם היה ניתן להביא עגלה ערופה על ירושלים מהפן ההלכתי, אי אפשר להביא במקרה זה עגלה ערופה ולא יהיה בכך שום כפרה. מי שטומאת סכינים חמורה בעיניו יותר משפיכות דמים, מי שכל מעייניו בדקדוקי דיני טומאה וטהרה במקדש ולא בדיני יורה דעה וחושן משפט בשוק וברחוב, לא יכול לומר: "ידינו לא שפכו את הדם הזה – שלא פטרנוהו בלא מזון ובלא לווייה".

¹⁷ חלקים נרחבים מחלק שלישי של מורה נבוכים, פרקים כו עד מט בפרט, מוקדשים לטעמי המצוות. ראו פרק לא בו הרמב"ם מתווכח עם המתנגדים לתת טעם במצוות וטוען שיש להבחין בין תועלת למחוקק – בין 'תועלת' לקב"ה, שזו כמובן איננה קיימת ועכ"פ לא ידועה לנו ("וכי מה איכפת ליה להקב"ה למי ששוחט מן הצואר, או מי ששוחט מן העורף, הוי: לא נתנו המצוות אלא לצרף בהם את הבריות", בראשית רבה מד א); ובין התועלת למצוה, לאדם, שכל הכוונה היא להועיל לנו ככתוב: "לטוב לנו כל הימים, לחיותנו כיום הזה" (דברים ו כד). בהקשר של עגלה ערופה, ראו גם מדרש תנחומא פרשת משפטים סימן ז: "דברים שיצר הרע משיב עליהן ואומות העולם משיבין עליהן תשובה, אלו הן: לבישת שעטנז ואכילת חזיר ורוק היבמה והרבעת כלאים ושור הנסקל ועגלה ערופה וצפורי מצורע ופטר חמור ובשר בחלב ושעיר המשתלח. ושמא תאמר מעשה תהו הן? תלמוד לומר: אני ה', אני חקקתים ואין לך רשות להרהר בהן". שוב הקשר לפרה אדומה שגם היא חוקה. ראו עוד בקהלת רבה ז א על הפסוק: "**אל תהי צדק הרבה** ואל תתחכם יותר" שגם הוא קשור "בהתחכמות" על דין עגלה ערופה, הפעם של שאול בדומה לפרה אדומה שגם עליו נדרש פסוק זה. אבל את הרמב"ם כל זה איננו מרתיע מלמצוא טעם חברתי-אנושי בדין עגלה ערופה. ראו עוד פירוש רמב"ן בפרשתנו שמביא בהרחבה את דברי רמב"ם אלה.

¹⁸ להנחות את הולכי הדרכים. להתקין שילוט ודרכים מסומנות. ראו תפקיד בית הדין בתום עונת הגשמים, מסכת שקלים פרק א משנה א: "... בחמישי עשר בו קורין את המגילה בכרכין ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות ואת מקואות המים ועושין כל צרכי הרבים וכו'".

¹⁹ התורה מטילה את האחריות על העיר הקרובה, לא רק בגלל אחריות "טריטוריאלית" של זקני העיר וראשיה על הנעשה בסביבתה, אלא משום שסביר שהרוצח בא ממנה ועדיין מצוי בתוכה והטקס מטרתו לחשוף את זהותו.

²⁰ ראו שוב לעיל (הערה 5) מי היה יוצא למדוד: זקני ירושלים מבית הדין הגדול, "מיוחדים שבשופטין". ולפי שיטת ר' אליעזר בן יעקב בגמרא סוטה מה ע"א גם הכהן הגדול והמלך. אולי כבר שם מתחיל תהליך חשיפת הרוצח.

²¹ מספיקה עדות קלושה, עדות שבדיני הראיות הרגילים לא הייתה מתקבלת, כגון עד אחד או מי שפסול לעדות, בשביל שלא לערוף את העגלה, משום שיש זיעה חלקית ואי אפשר לומר: "לא נודע מי הכהו". ראו סוטה דף מז ע"ב וכן ברמב"ם בהלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק ט הלכות יא-יד. הלכה זו מנוצלת ברמב"ם כאן, לחיזוק הרעיון של טקס עגלה ערופה כאמצעי גילוי הרוצח דרך השתתפות הציבור ופרסום העניין.

²² אנשי העיר נוכחים כולם בטקס ושומעים שראשיהם זקניהם נשבעים שלא ידעו מכלום. סביר שכל מי שבקהל זאת ראה משהו, יקום ויאמר מה שהוא יודע. שאם לא כן, זו עזות גדולה ואשמה גדולה שהוא רואה את זקניו נשבעים והוא שותק.

תאמר.²³ ואחר שיודע הגיעה התועלת, שאם לא יהרגוהו בית דין, המלך יהרגוהו, שיש לו להרוג באמתלאות ובדדמי (בספק). ואם לא יהרגוהו המלך, גואל הדם יהרגוהו ויערים עד שיתנכל עליו להרגו.²⁴ הנה כבר התבאר שתועלת עגלה ערופה היא לפרסם ההורג, וחזק זה הענין, בהיות המקום אשר תיערף בו העגלה לא יעבד בו ולא יזרע לעולם. שבעל הארץ יעשה כל תחבולה ויחקור עד שיודע ההורג כדי שלא תיערף העגלה ולא תאסר ארצו עליו לעולם.²⁵

מסכת סוטה מז ע"ב – עגלה ערופה איננה כפרה לרוצח ולדם שנשפך

תנו רבנן (שנו רבותינו): מנין שאם נערפה העגלה ואח"כ נמצא ההורג, שאין פוטרת אותו? תלמוד לומר: "ולאֶרֶץ לא יכופר לדם אשר שפך בה כי אם בדם שופכו" (במדבר לה לג).²⁶

מדרש תנאים לדברים כא א – עגלה ערופה מכפרת על הדם שנשפך!?

"כי ימצא חלל" למה נאמר? לפי שהוא אומר: "ולאֶרֶץ לא יכופר לדם אשר שפך בה כי אם בדם שופכו" (במדבר לה לג), אבל אם לא נמצא ההורג לא שמענו! תלמוד לומר: "כי ימצא חלל באדמה" - בא הכתוב ללמד על עגלה ערופה שתהא מכפרת על שופכי דמים. לכך נאמרה הפרשה.²⁷

מדרש תנאים לדברים כא ט – אבל אם נמצא ההורג ...

"ואתה תבער הדם הנקי", שאם נמצא ההורג אחר שנערפה העגלה הרי זה נהרג: ר' ישמעאל אומר: מנין אתה אומר שאם נמצא ההורג ולא הרגוהו, מעלה אני עליהם כאילו לא נערפה העגלה? תלמוד לומר: "ואתה תבער הדם הנקי".²⁸

²³ הלכה נדירה של עדות אשה? לא רק שעריפת העגלה לא תיערף בעדות אשה (אולי גם עדות עבד, גם ילד קטן בוגר, אולי גם עדות טכנית באמצעים מודרניים, ראו דברינו [משפט שלמה](#) בפרשת מקץ), אלא גם מלך יכול להרוג את החשוד ברצח!!

²⁴ כל הציבור יוצא לטקס שמטרתו לאיים בעקיפין על כל מי שיודע פיסת מידע של זהות הרוצח. המטרה היא למנוע בעצם את עריפת העגלה. להתחיל בטקס במטרה שאולי לא יהיה צורך להשלימו אך דא עקא, שמרגע שיוודע מי הרוצח, גם אם לא בעדות ברורה שבית דין יכול לפסוק על פיה, המלך יכול לפעול בדרכים השמורות לו (ראו רמב"ם הלכות מלכים פרק ג הלכה י) ואף גואל הדם יכול לפגוע בו. וצריך עיון.

²⁵ גם כאן ממשיך הרמב"ם את הרעיון של "האיום הסמוי" על הציבור שבטקס עריפת העגלה, והפעם הוא מתייחס לבעל השדה שלא רוצה שחלקתו תוכתם בדם העגלה ותיאסר בעבודת האדמה לעולם ויפסיד שדהו ולפיכך "יעשה כל תחבולה ויחקור עד שיודע ההורג". (איזה שדה היו בוחרים? אולי של בעל השדות הכי עשיר וחזק בסביבה?). אגב עניין זה, למדנו שהרמב"ם מפרש את הפסוק: "אֲשֶׁר לֹא יַעֲבֹד בּוֹ וְלֹא יִזְרַע" כשיטת ר' יאשיהו שלא מדובר לפני העריפה, אלא לאחריה. לא מביאים את העגלה למקום "אֲשֶׁר לֹא יַעֲבֹד בּוֹ וְלֹא יִזְרַע" ושם עורפים אותה, אלא אדרבא, מביאים אותה למקום מעובד ופורה, ליד הנחל האיתן, שמכאן ואילך "לֹא יַעֲבֹד בּוֹ וְלֹא יִזְרַע" עוד לעולם. ראו שוב את פירוש רמב"ן בפרשתנו.

²⁶ מוטיב מקובל בפרשת הקרבנות, הוא שהקרבתו הוא תחליף ותמורה לעונש שהיה צריך להיות מושת על האדם: "כדי שיחשוב אדם בעשותו כל אלה כי חטא לאלהיו בגופו ובנפשו, וראוי לו שישפך דמו וישרף גופו, לולא חסד הבורא שלקח ממנו תמורה וכפר הקרבן הזה שיהא דמו תחת דמו, נפש תחת נפש" (רמב"ן ויקרא א ט). אך זה, בדיני שמים ולא בדיני אדם. בדיני אדם, דם העגלה איננו יכול לבוא במקום דם הרוצח שרק מותו יכול לכפר על המעשה הנורא שעשה. הגמרא (הברייתא) מביאה סמך מפסוק בפרשת מסעי [בדין ערי מקלט](#), אך אם מותר לנו להוסיף על דברי הגמרא, היינו מביאים גם את הפסוק מפרשת נח: "שופך דם האדם באדם דמו יישפך כי בצלם אלהים עשה את האדם". ראשית, כי זה פסוק אוניברסאלי, קודם מתן תורה, אשר חל על כל המין האנושי ("ו"סוגר" את רצח הבל, ראו דברינו [שופך דם האדם](#) בפרשת נח). ושנית, בפסוק שבפרשת נח, בניגוד לפסוק שבספר במדבר שהברייתא מביאה, אין שום הוה אמינא של כפרה ע"י דם אחר ולא מדובר על כפרה בכלל, אלא על העונש הראוי לרוצח. עפ"י ספר בראשית, אין לרוצח, במזיד ובכוונה תחילה, שום דרך להמשיך ולהתהלך על האדמה אשר פצתה את פיה וקבלה את דמו של הנרצח. הוא פשוט חייב להיעלם מעל פני האדמה. כל עניין הכפרה הוא מאוחר יותר ואולי חלק ממתן תורה. ולא מצאנו מדרשים ופרשנים שמשווים את הפסוק בספר במדבר עם זה שבפרשת נח וצריך עיון נוסף.

²⁷ מדרש זה הופך את דרשת הקודמת על פיה. מה נעשה לפסוק בספר במדבר "ולאֶרֶץ לא יכופר לדם אשר שפך בה כי אם בדם שופכו", אם לא ימצא הרוצח? התשובה: העגלה הערופה מכפרת. אבל שימו לב שמדרש זה מרחיק מאד לכת! לא על התרשלות זקני בית הדין והציבור מכפרת העגלה, אלא על שופכי דמים! לכך נאמרה הפרשה! זה מדרש פליאה, אלא שיש לו סיוע מהגמרא במסכת זבחים פח ע"ב: "אמר ר' יהושע בן לוי: שני דברים לא מצינו להן כפרה בקרבנות ומצינו לו כפרה ממקום אחר, ואלו הן: שפיכות דמים ולשון הרע, שפיכות דמים מעגלה ערופה, ולשון הרע מקטורת". עגלה ערופה איננה קרבן, אבל יש בה כפרה לשפיכות דמים.

²⁸ אנחנו מתנדנדים מצד אל צד ונראה שאכן יש כאן וויכוח גדול בעניין מהות הכפרה של עגלה ערופה. מדרש זה חוזר למדרש הקודם לקודם, ל"תנו רבנן", וחוזר ומדגיש שכל העניין של עגלה ערופה הוא פתרון זמני, איום על הציבור, וכפרה, לכל היותר על הזנחה והתרשלות. בשום פנים ואופן לא על שפיכות דמים. ואם לא יטפלו ברוצח אם נמצא, גם מעט הכפרה הזו של עגלה ערופה, גם אמירת התורה "ונכפר להם הדם", לא קיימת ובטלה! ראו בהקשר זה מכילתא דרבי ישמעאל משפטים - מסכתא דנזיקין פרשה ד שמקשרת את "שופך דם האדם" של פרשת נח, הציווי הראשון בתורה של איסור רציחה (ראו הערה 25 לעיל), עם פרשת עגלה ערופה שממנה לומדים ששופך דם האדם, באדם דמו יישפך היא הריגת ההורג בלי פשרות ובלי התחמקויות: "תלמוד לומר: שופך דם האדם וגו'". עדין אני אומר, יקיצו לו דם משאר איברים וימות! תלמוד לומר: וערפו שם את העגלה בנחל, ואתה תבער הדם הנקי מקרבך. הקיש שופכי דמים לעגלה ערופה. מה עגלה ערופה בהתזת הראש, אף כל שופכי דמים בהתזת הראש". ואם לא תתיז את ראש הרוצח אם נמצא, אומר המדרש שלנו, גם התזת ראשה של העגלה לא הועילה לך כלום והייתה זו סתם השחתה.

אבן עזרא דברים פרק כא – מניעה לכתחילה של שפיכות דמים

ואתה תבער הדם הנקי - פירושו עונש הדם הנקי, או יהיה הדם - דם הנקי. ויש אומרים, אתה חייב לבער שפיכות דמים. והנכון בעיני, הוא אשר הזכרתי, כי לא ישפך דם נקי בארצך אם תעשה הישר בעיני ה', כסוד שכר עבירה עבירה ושכר מצוה מצוה.²⁹

ספרי דברים פסקא רי – הקשר ליציאת מצרים

הכהנים אומרים "כפר לעמך ישראל". כשהוא אומר "אשר פדית ה' ", מלמד שכפרה זו מכפרת על יוצאי מצרים.³⁰ כפר לעמך - אלו החיים, אשר פדית - אלו המתים, מגיד שהמתים צריכים כפרה. נמצינו למדים ששופך דמים חוטא עד יוצאי מצרים. אשר פדית - על מנת כן פדיתנו שלא יהיו בינינו שופכי דמים.³¹

בראשית רבה פרשה צה סימן ג - יוסף נפרד מיעקב בדין עגלה ערופה

"ואת יהודה שלח לפניו אל יוסף להורות" ... כיון שבאו אחי יוסף ואמרו: "עוד יוסף חי ויפג לבו כי לא האמינך" (בראשית מה כו), נזכר יעקב באיזה פרק פרש יוסף. אמר יעקב בלבו: יודע אני שבפרק עגלה ערופה פירש ממני יוסף. אמר להם: אם אתם יודעים באיזה פרק פרש ממני, אני מאמין לכם. אף יוסף נזכר באיזה פרק פרש ממנו. מה עשה יוסף? נתן להם עגלות שנאמר: "ויתן להם יוסף עגלות" (בראשית מה כא).³²

שבת שלום

מחלקי המים

מים אחרונים: מסיום הקריאה בתורה בשבת זו, בדין עגלה ערופה, עובר המפטיר להפטר הנחמה הרביעית והאמצעית: "אנכי אנכי הוא מנחמכם". מעבר חד וזועק זה נחקק בלוח השנה לדורי דורות. האם תיתכן נחמה משפיכות הדמים, כולל מקרים רבים של "לא נודע מי הכהו"? אולי רק אם נפנים את המשמעות הרחבה של "שלא פטרנוהו בלא מזון ולא ראינוהו והנחנוהו בלא לוייה" ונקדיש לכך את כל המשאבים הנדרשים בחומר וברוח. ראו שוב הערה 29.

²⁹ ביעור הדם הנקי איננו רק בדיעבד, לא במעשה העגלה ואף לא בהבאת הרוצח לדין אם נמצא אח"כ, אלא מתחיל הרבה לפני כן, בבניית חברה מתוקנת ששומרת כל העת על אזרחיה. בעשיית הטוב והישר לכתחילה, באופן שימנע מראש הרוגים שנמצאים בכל מיני מקומות עלומים ולא נודע מי הכה אותם. חברה שבנויה משרשרת של מצוות ומעשים טובים הגוררים האחד את השני ולא לכוונה ח"ח בשרשרת של עבירות ומעשים קשים שמחמירים והולכים וסוחפים את הציבור למעגל אימים מרושע, במקום למעגלי צדק ומשפט. ראו בהקשר זה את דבריו הנמצאים של רמב"ן בפירושו לשמות טו כה, מצוות שנצטוו במרה, ש"חוק ומשפט" אינם בהכרח דיני התורה וחוקיה, אלא מעגל חיצוני ורחב וכלל אנושי של "הנהגות ויישוב המדינות", סדרי מדינה ותקנות הציבור. והוא מקשר לכך גם את הברית שכרת יהושע: "וכן ביהושע נאמר ויכרות יהושע ברית לעם ביום ההוא וישם לו חק ומשפט בשכם (יהושע כד כה), אינם חוקי התורה והמשפטים, אבל הנהגות ויישוב המדינות, כגון תנאים שהתנה יהושע שהזכירו חכמים". ראו תקנות יהושע בגמרא בבא קמא פא א ובהם: "מסתלקין לצידי הדרכים מפני יתירות הדרכים, והתועה בין הכרמים מפסיג ועולה מפסיג ויורד". פירוש אבן עזרא זה מתחבר עם פירושו שהבאנו בראש דברינו הקושר את דין עגלה ערופה עם מלחמות ואפשר שלא.

³⁰ ראו דרשת רב פפא בגמרא כריתות כו ע"א וכן הוריות ו ע"א: "רב פפא אמר: אמר קרא: כפר לעמך ישראל וגו', ראויה כפרה זו שתכפר על יוצאי מצרים". והתחבטו הפרשנים מה עניין יוצאי מצרים כאן ומה הוא החטא שנמשך עד כאן, שכל ימי הכיפורים שבדרך לא כפרו עליו (ראו הגמרא בכריתות שהדיון שם זה קשור במדרג העבירות במה הן מתכפרות). אולי זה חטא העגל שאין לך כל דור שאינו לוקה עליו (ירושלמי תענית פרק ד הלכה ה). ויש אפילו שקושרים עגל ועגלה. ראו למשל פירוש תורה תמימה פרק כא פסוק ח הערה סד בפרשתנו. ולפי המשך מדרש ספרי שהדברים ברורים.

³¹ כל מהות יציאת מצרים היא ליחד את עם ישראל כממלכת כהנים וגוי קדוש, ובוודאי לא להיותם עם של רצונים ושופכי דמים. ורבו על כך פסוקי התורה ואין צורך להאריך. אם זה לא מתקיים, אז יש כאן מעין "חטא קדמון" שהולך ומשתלשל עד יציאת מצרים שמתברר בדיעבד שאולי הייתה ח"ח לשוא. כאן יש לשוב ולקרוא את כל המדרשים והפירושים הנ"ל, שהכפרה האמיתית איננה במעשה העגלה הערופה, אלא במציאת הרוצח, הבאתו לדין ועוד יותר מכך, בעקירת שורשי הרצח, בעשיית הטוב והישר, בתיקון החברה מהיסוד: חינוך, כלכלה, תשתיות ועוד: "שלא פטרנוהו בלא מזונות ובלא לוייה" לא כמעשה חד-פעמי וספציפי למקרה זה, אלא כשיטה מתמדת של ניהול חברה תקינה. שנזכה ללוות את החיים במצוות, במזונות ובשמחות ולא בלוויות המתים (הגם שגם זו כמובן מצווה חשובה של גמילות חסדים של אמת).

³² על פניו, זה מדרש "נחמד" על יעקב שנפרד מיוסף בדברי תורה ומקיים את מאמר חז"ל: "אל יפטר אדם מחברו אלא מתוך דבר הלכה, שמתוך כך זוכרהו" (ברכות לא ע"א, עירובין סד ע"א). ראו שוב הדף **כיצד נפרדים** בדפים המיוחדים אך מדוע בוחר יעקב להיפרד מיוסף דווקא בדין עגלה ערופה? איך זה מתקשר לפחות לשני מוטיבים שראינו לעיל? מפי חותני הרב יהודה יוסף ריינר ז"ל, שציטט את פירוש פנים מאירות, יעקב מלווה את יוסף כשהוא שולח אותו ואתו את שלום אחיו ושלום הצאן, ככתוב: "לך נא ראה את שלום אהיך ואת שלום הצאן והשגני דבר וישלחהו מעמך חֲבֵרוֹן וכו'" (בראשית לז יז). שואל רש"י על הפסוק: "והלא חֲבֵרוֹן בהר?" ומתרץ מה שמתרץ ברוח האגדה. תשובה אחרת היא שחֲבֵרוֹן אכן בהר ויעקב מלווה את יוסף בכברת הארץ הראשונה היורדת לעמק חֲבֵרוֹן. יוסף שואל את יעקב: אבא, מה זה שאתה טורח כל כך ללוות אותי עד לעמק, והרי תצטרך לעשות את כל הדרך חזרה במעלה ההר? ענה לו יעקב: יוסף בני, עתידה תורה להינתן לישראל ובה פרשה קטנה של עגלה ערופה, בה זקני העיר רוחצים ידיהם ואומרים: ... שלא פטרנוהו בלא לוייה". מצווה גדולה היא ללוות כל אדם ובפרט אורח. ומתוך כך נפרדו בדברי תורה של פרשת עגלה ערופה. ואנחנו רק נוסף, שמדרש "נחמד" זה והפלפול עליו, שהחל כפרפראות לחכמה, מסתיים במדרש מצמרר המקשר את מכירת יוסף לפרשת עגלה ערופה! האחים שהביאו ליעקב את כתונת הפסים מגואלת בדם ואמרו: "חיה רעה אכלתה", לא שיערו עד כמה היו דבריהם כמהלומות חודרי בטן וקורעות נפש ליעקב.